

Kapitola sedmá Dynamika soudobého světového systému

V letech 1945–1970 probíhá podle Wallersteina ve vývoji světové ekonomiky Kondratěvova fáze A, která se vyznačuje zvýšenou technologickou inovací, vzestupem ekonomiky a redukcí sociálních nerovností v zemích jádra, kde je budován silný sociální stát. Tyto skutečnosti vedou i v zemích periferie k iluzím o možnostech rozvoje, pokud získají politickou samostatnost a zahájí správnou modernizační politiku. První krok byl učiněn dekolonizací v 60. letech a následující desetiletí byla ve znamení mnohých pokusů o promodernizační politiku, která ovšem až na řídké výjimky selhávala a definitivně vzala za své po zahájení B fáze cyklu. Ta trvá v zásadě dodnes a vyznačuje se klesající mírou zisku, opětovnou polarizací vně vyspělých společností a zesílenou polarizací mezi jednotlivými národy. Součástí této fáze je krach modernizačních pokusů v Latinské Americe, východní Evropě a Africe. V zemích periferie přichází ke slovu nacionalismus a náboženský fundamentalismus, v zemích jádra neoliberalní a neokonzervativní politika.

7.1 Snižování ekonomického růstu

Ve světovém systému druhé poloviny 20. století existují podle jeho teoretiků především dva znepokojivé trendy: jedná se o snižování tempa ekonomického růstu a prohlubování rozdílů v bohatství mezi jednotlivými zeměmi. Světová ekonomika po většinu historie spíše stagnovala, nebo rostla velice pomalu, jak je patrné z údajů v následující tabulce:

Tabulka 7.1 Velikost světového hrubého domácího produktu v letech 1–1700 n.l. (USD na obyv.)

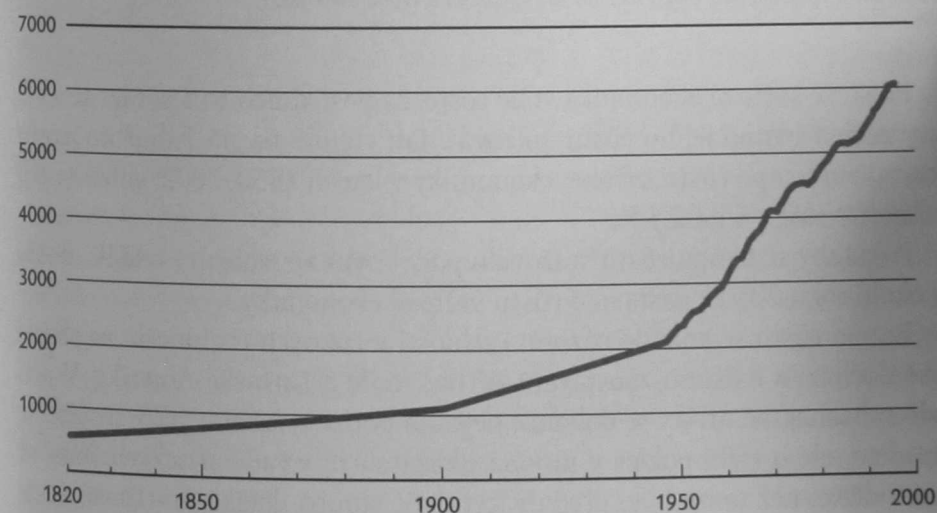
rok	1 n. l.	1000	1500	1600	1700
mln. USD	467	453	566	596	615

Zdroj: Maddison 2003: 9

Evropa se do roku 1700 podílela na světovém hospodářství jen v malé míře. Okolo roku 1000 produkt Evropy zřetelně zaostával za produkty ostatních vyspělých regionů – především Číny. Evropská produkce okolo roku 1000 také byla výrazně nižší než v období okolo změny letopočtu. Podle Maddisona bylo bodem obratu jedenácté století. Od té doby evropské hospodářství začíná pozvolna růst a do roku 1820 se produkce Evropy na obyvatele oproti roku 1000 ztrojnásobila. Podle Maddisona začala evropská ekonomika převyšovat v domácím produktu na obyvatele okolní svět kolem roku 1500 (Maddison 2003: 9). K. Pomeranz ovšem nesouhlasí a klade počátek náskoku Evropy oproti Číně až do konce 18. století a tvrdí, že „je jen málo důvodů myslet si, že západní Evropa byla do roku 1750 produktivnější než její současníci v jiných hustě zalidněných částech světa“ (Pomeranz 2000: 111). Podle Maddisonových výzkumů vyráběla Evropa kolem roku 1820 na obyvatele dvakrát více než zbytek světa a od této doby pokračoval růst náskoku Evropy velmi rychle. Naopak produktivita na obyvatele v Africe roku 1820 byla nižší nežli v prvním století našeho letopočtu. V Evropě se od roku 1820 do roku 2000 znásobila produktivita na obyvatele devatenáctkrát a ve zbytku světa jen pětkrát (Maddison 2003: 12).

Růst světové ekonomiky se po roce 1820 ukazuje následující graf:

Graf 7.1 Velikost světového hrubého domácího produktu v letech 1820–2000 (USD na obyv.)

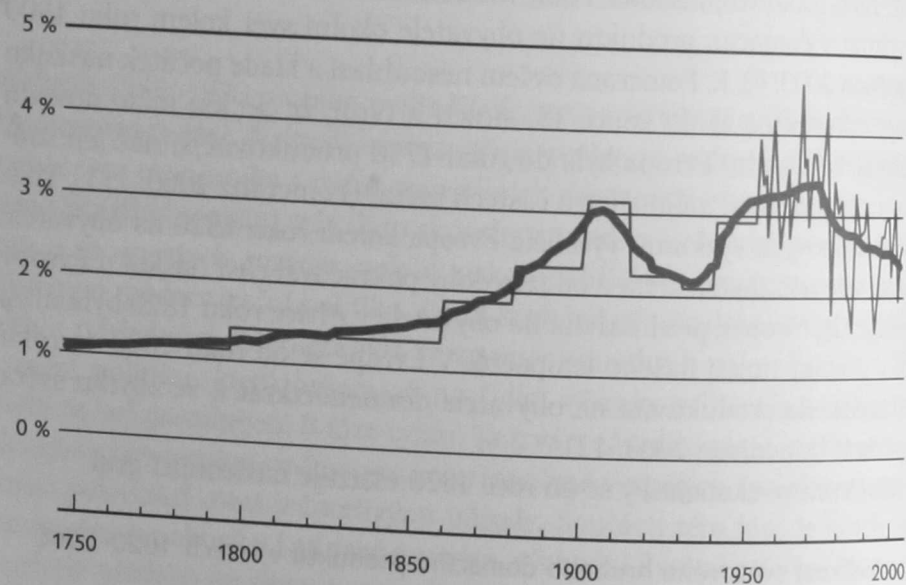

Zpracováno s využitím dat: Maddison, *World Population*.

Světový růst začal zrychlovat po roce 1850 a nejvyššího tempa dosáhl v posledních dvou desetiletích 19. století a po druhé světové válce. I v součas-

né době světová ekonomika dlouhodobě roste tempem v historii nevídaným. Jestliže světová ekonomika potřebovala na své zdvojnásobení od roku 1 n. l. okolo 1900 let, od téhož roku jí to trvalo už pouze padesát let. A na konci dvacátého století se dokázala zdvojnásobit během 37 let.⁴⁰

Graf 7.2 Roční míra růstu světové ekonomiky 1750–2005 (%)

Zpracováno s využitím dat: Maddison, *World Population a World Bank* 2005.

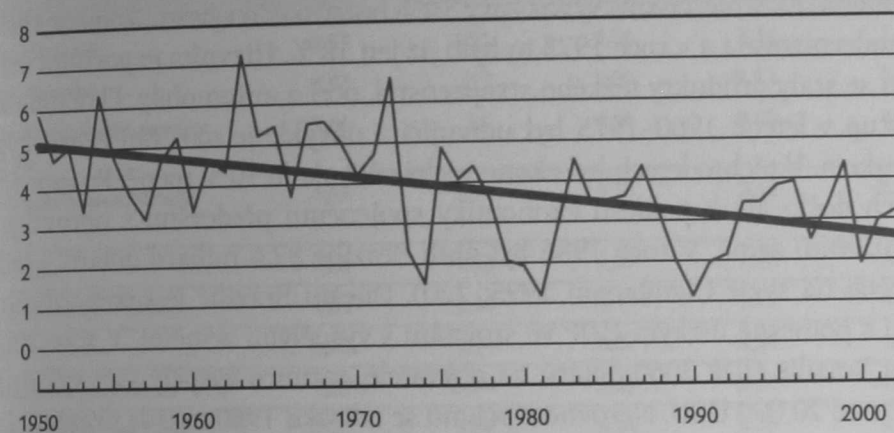
Přestože světová ekonomika stále roste, za posledních padesát let se s výkyvy začíná tempo jejího růstu snižovat. Jak vidíme na následujícím grafu ukazujícím tempo růstu světové ekonomiky v letech 1950–2002, snížil se její průměrný růst z 5 na 2,5 %.

Pokud by se tempo růstu snižovalo podobným způsobem i nadále, došlo by okolo roku 2050 k zastavení růstu světové ekonomiky.

Tempo růstu se snižuje různou rychlostí v různých regionech: ve stejné době dochází k dalšímu zaostávání Afriky, Indie a Latinské Ameriky. V případě subsaharské Afriky se dokonce nejedná pouze o zaostávání v soutěži se Západem, ale o stálý pokles v mnoha ukazatelích: v řadě afrických zemí se umírá dříve, než tomu bylo před dvaceti lety, stoupá dětská úmrtnost, roste

⁴⁰ Gero Jenner dokonce uvádí, že od roku 1990 do roku 1999 zažilo světové hospodářství stejný růst jako od počátku lidské existence do roku 1900. Podle Jennera jen od roku 1990 do roku 1999 stoupla světová produkce zboží a služeb z pěti na devětatdacet miliard dolarů. Jestliže dnes se světové hospodářství zdvojnásobuje během patnácti let, od roku 1750 potřebovalo na své zdvojnásobení sto patnáct let (Jenner 1999: 11).

Graf 7.3 Tempo růstu světové ekonomiky 1950–2002 (%)

Zpracováno s využitím dat: Maddison, *World Population*.

míra etnického násilí, stagnuje proces alfabetizace a snižuje se HDP na obyvatele, neboť tamní populace rostou rychleji než ekonomika.

Absolutní pokles zažily v poslední pětina 20. století i východní Evropa a Latinská Amerika. Oba tyto regiony se snažily v druhé polovině 20. století vymanit ze svého postavení semiperiferijních zemí a v obou případech se to nezdařilo. Východní Evropa zvolila v letech 1945–1989 cestu spolehnutí se na vlastní síly a cestu částečné izolace od kapitalistické ekonomiky. Výsledkem byly pozoruhodná industrializace a ekonomický růst především do sedmdesátých let, které mnohé autory sváděly k domněnkám, že sovětský blok může perspektivně „dohnat a předejít“ nejnádhornější země světa (Wallerstein 1991: 87). Po této „extenzivní“ vlně industrializace se plánovaná ekonomiky ukázaly jako neschopné přejít k „intenzivnímu“ pokračování industrializace a po dvou desetiletích stagnace vedly jejich vlastní hospodářské problémy k rozpadu této soustavy a k opětovné integraci do kapitalistického systému, kde jim byla vyhrazena tatáž role, v níž se nacházely na počátku svého pokusu: role semiperiferijních zemí. Transformace východní Evropy přinesla většině těchto států rovněž absolutní pokles životní úrovně, průměrné délky života, porodnosti, vedla k rozpadu státních struktur vícenárodních zemí, k oživování fundamentalistických a nacionalistických proudů ve zdejší politice a k občanským válkám na Kavkazu a na Balkáně.

Příklad Latinské Ameriky není tak výrazný, ale i zde jsme byli v 60. a 70. letech svědky ekonomického poklesu. Těžkosti světové ekonomiky po ropných šocích a intervence globálních finančních institucí vedly k instalaci politických režimů preferujících cestu maximálního otevření cizímu kapitálu a zá-

vislosti ekonomiky na zahraničí, která ovšem nepřinesla hospodářský růst, ale naopak srazila hospodářskou úroveň těchto zemí. Příkladem je Brazílie. Počátkem 20. století tvořil vývoz kávy 75 % brazilského vývozu. Země se rychle modernizovala a v roce 1978 to bylo již jen 18 %. Hlavním exportním artiklem se staly produkty těžkého strojírenství, ocel a automobily. Ekonomický vzestup v letech 1960–1975 byl udivující a obvykle je nazýván brazilským zázrakem. V těchto letech byl ekonomický růst okolo 10 % ročně. Po ropných šocích došlo ale k poklesu ekonomiky spojenému především s obrovským zadlužením země. V roce 1986 byl dluh Brazílie 82,6 miliard dolarů – tedy největší na světě (Sanderson 1995: 220). Dnešní Brazílie je semiperiferijní zemí s poměrně nízkým HDP ve srovnání s vyspělými zeměmi. V roce 2002 měla Brazílie HDP 3060 dolarů na obyvatele, zatímco vyspělý svět vykazuje HDP nad 20 000 USD. Nerovnost příjmů se od roku 1960 zvýšila dramaticky. V tomto roce dostávalo nejvýše postavených 10 % populace 40 % národního důchodu, zatímco spodní polovina jen 17 %. Do roku 1980 pobíralo horních 10 % populace 51 % HDP, zatímco dolní polovina upadla na 13 %. Dnes pobírá nejbohatší desetina 48 %, zatímco nejchudší desetina jen 0,7 %, což činí z Brazílie nejnerovnější zemi světa (*Weltentwicklungsbericht* 2003: 288).

Právě souběžná krize Latinské Ameriky a východního bloku v 80. letech není podle Wallersteina náhodná. Spočívá v kombinaci dvou skutečností: nového hospodářského cyklu, do kterého se dostala světová ekonomika, a semiperiferijního charakteru těchto zemí. Nový hospodářský cyklus začal spíše posilovat polarizační tendence ve světovém systému a působit krize v těchto zemích. Navrhovaná protikrizová opatření se především snažila o oslabení role státu v řízení ekonomiky. Jak jsme už uvedli, státy semiperiferie se obecně nacházejí v moderním světovém systému v obtížné pozici. Aby se buď dostaly do centra, nebo alespoň nesklouzávaly do periferie, vyžaduje to obzvláště silné státní zásahy do ekonomiky. Neoliberální reformy konce 20. století mají pak právě v semiperiferijních státech nejkatastrofálnější následky, neboť ústup států z oblasti ekonomiky znamená největší změnu právě zde.

Jak se vyvíjela tempa růstu ekonomiky za posledních čtyřicet let, vidíme v následující tabulce.

Podle teorií konvergence by měly mít nejvyšší tempa růstu země, které toho mají velmi málo, tedy chudé země. Empirická data za posledních čtyřicet let nás přesvědčují o opaku: podprůměrná tempa růstu měly chudší a chudší země v Africe a Latinské Americe. Mezi deseti nejpomaleji rostoucími zeměmi světa jich sedm pochází z Afriky (Passé-Smith 2003: 21). Západní Afrika je také jediným regionem, který zažil za poslední čtyři desetiletí absolutní úpadek.

Tabulka 7.2 Tempa růstu ekonomiky světových regionů v letech 1960–1998 (%)

region	1960–1998	1960–1969	1970–1979	1980–1989	1990–1998
vyspělé země	2,57	4,51	2,56	2,14	2,75
Jižní Amerika	0,97	2,3	2,50	-0,93	1,66
střední, východní, severní Afrika	2,66	3,4	4,48	0,92	0,48
východní Evropa, střední Asie	1,88	5,34	4,50	2,12	-3,14
jižní Asie	1,89	1,33	1,09	2,73	3,09
východní Asie, Pacifik	4,03	3,36	4,11	3,72	4,46
západní Afrika	-0,03	1,04	0,87	-0,59	-0,4
východní a jižní Afrika	1,05	1,65	2,35	0,57	-0,72
země s méně než 1 mil. obyvatel	2,32	3,39	4,14	0,76	0,88
svět	1,71	2,86	2,63	0,72	1,22

Zdroj: Passé-Smith 2003: 18

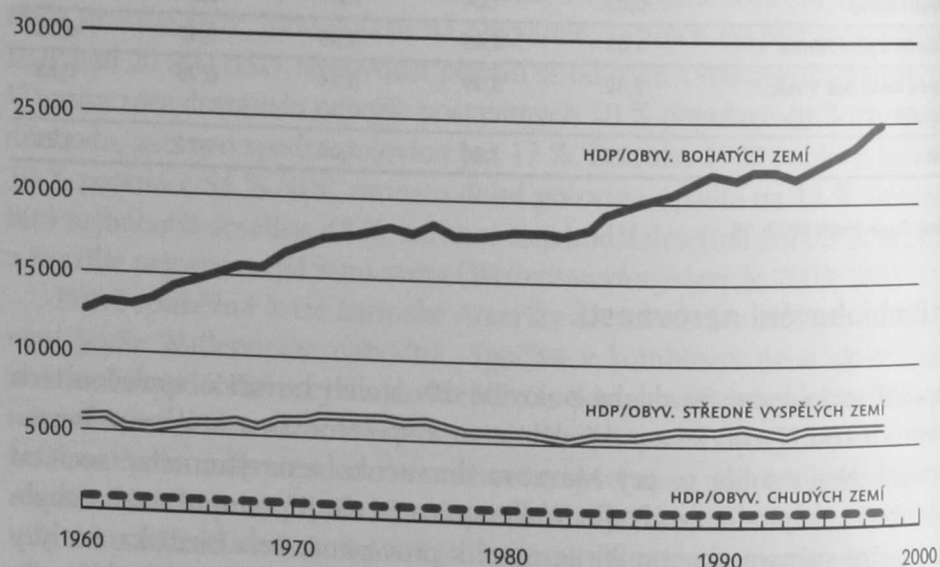
7.2 Prohlubování nerovností

Západní sociologové ve druhé polovině 20. století hovoří o společnostech středních tříd. Tvrdí, že zaniká dělnictvo a společnosti se stále více homogenizují. Nepotvrdila se prý Marxova domněnka o nevyhnutelné sociální polarizaci v kapitalismu. Podle Wallersteina je ale již vstupní úvaha chybná: dnešní světová ekonomika je natolik provázaná, že z hlediska analýzy kapitalismu nemůžeme hovořit o americké, německé nebo české společnosti, ale pouze o globální společnosti. A pro globální společnost stále platí Marxův zákon fungování kapitalismu, že chudí jsou stále chudší a bohatí stále bohatší. Navíc předchází tvrzení sice platí pro západní společnosti třiceti zlatých let po druhé světové válce, ale od 70. let je tento trend vystřídán buď stagnací (většina západní Evropy), nebo opětovným prohlubováním sociálních nerovností (především USA a Velká Británie). V roce 2005 se míra majetkové a příjmové nerovnosti v USA vrátila ke stejným hodnotám, jaké existovaly na konci třicátých let (Piketty, Saez 2003).

Podle Kuznetse je jedním z trendů za posledních 120 let stále prohlubování rozdílů mezi příjmem na osobu bohatých a chudých zemí. Tento trend byl nicméně až do druhé světové války velmi pozvolný. Teprve v posledních desetiletích se začal opět zrychlovat. Absolutní propast mezi chudými a bohatými zeměmi se od roku 1950 do roku 1975 zdvojnásobila (Kuznets 2003: 22–23). I podle údajů Světové banky byla propast mezi chudými a bohatými

zeměmi v roce 2001 větší než kdykoli předtím. V roce 1965 byl střední HDP vyspělých zemí 1900 USD na osobu, zatímco v chudých to bylo 120. V roce 2001 byl příjem chudých zemí na obyvatele 430 USD, zatímco bohatých zemí 26710 USD za rok⁴¹. Podle Wadeho ani jeden z osmi použitých způsobů měření neukazuje, že by docházelo ke snižování globálních nerovností. Sedm z nich hovoří o jejich prohlubování, pouze podle jednoho nedošlo k výraznější změně (Wade 2003: 36).

Graf 7.4 Výše hrubého domácího produktu na obyvatele v bohatých, středně vyspělých a chudých zemích (USD)

Zdroj: World Bank, 2000b

Globální nerovnost se projevuje i v dalších oblastech. Podle Wallersteina je jedním z podstatných znaků jádra, že jako první zavádí inovační vlny. Tento trend můžeme vidět na naskoku jádra nad periferií na konci 20. a na počátku 21. století v informačních technologiích. Jak nám ukazuje následující tabulka, zatímco v Evropě a v severní Americe má přístup k internetu 35,5 resp. 68 % obyvatel, v Africe je to pouhých 2,7 %. Tabulka také ukazuje dynamický růst používání internetu ve východní Asii⁴², což není jenom do-

⁴¹ Z hlediska poměru HDP mezi chudými a vyspělými zeměmi vypadá situace takto: v roce 1900 – 1:13, v roce 1965 – 1:15,8, v roce 2001 – 1:62,1 (Shannon 1992: 76). I přesto se ve zprávě Světové banky vydané pod titulem *Attacking poverty* tvrdí, že stoupající nerovnosti by „neměly být vnímány jako negativní“. (World Bank 2000: 53)

⁴² Čína je dnes na druhém místě na světě v absolutních počtech uživatelů internetu. Pochází z ní 10,9 % uživatelů internetu, zatímco z USA 20,1 % (Internet Word Stats).

kladem ekonomického růstu tohoto regionu, ale také skutečnosti, že zavádění internetu přestává být v posledních letech spojeno s novou inovační vlnou.

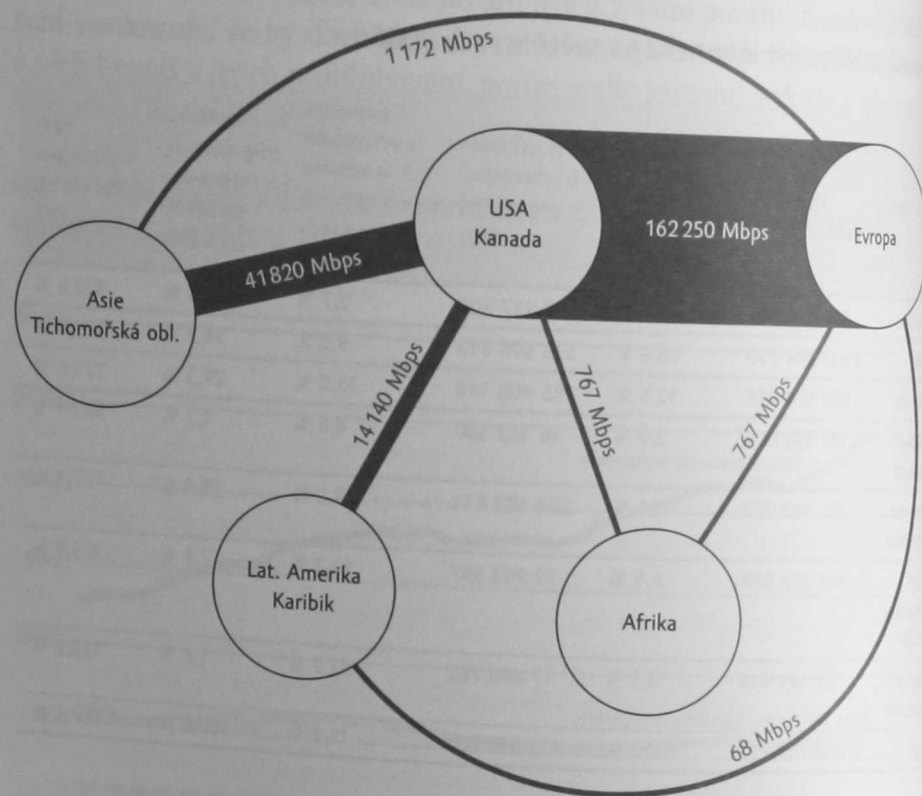
Tabulka 7.3 Uživatelé internetu na světě v roce 2006

kontinent	velikost populace (odhad 2005)	podíl na populaci světa (%)	počet uživatelů internetu, nejnovější data	populace s přístupem k internetu v jednotlivých světadílech (%)	podíl na připojených k internetu na světě (%)	růst připojení 2000–2005 (%)
Afrika	896 721 874	14,0 %	23 917 500	2,7 %	2,5 %	429,8 %
Asie	3 622 994 130	56,4 %	332 590 713	9,2 %	34,2 %	191,0 %
Evropa	804 574 696	12,5 %	285 408 118	35,5 %	29,3 %	171,6 %
Blízký východ	187 258 006	2,9 %	16 163 500	8,6 %	1,7 %	392,1 %
Severní Amerika	328 387 059	5,1 %	224 103 811	68,2 %	23,0 %	107,3 %
Jižní Amerika, Karibik	546 723 509	8,5 %	72 953 597	13,3 %	7,5 %	303,8 %
Austrálie, Oceánie	33 443 448	0,5 %	17 690 762	52,9 %	1,8 %	132,2 %
svět	6 420 102 722	100,0 %	972 828 001	15,2 %	100,0 %	169,5 %

Zdroj: Internet Word Stats.

Globální nerovnosti jsou patrné i na počtech přenášených dat elektronickou poštou: nejvíce jich je přenášeno v rámci jádra. Mezi USA a Evropou například v roce 2001 putovalo ročně 364krát více dat než mezi Evropou a Afrikou. Také přenos dat mezi jádrem a semiperiferií, k nimž můžeme započítat část Asie a Jižní Ameriku, je velmi malý, i když právě zde můžeme očekávat největší nárůst. Podobně v rámci Evropy jsou vidět rozdíly mezi jádrem a semiperiferií. Z mapy zachycující četnosti telefonních rozhovorů v Evropě (viz příloha 1) je patrné, že nejvíce se komunikovalo v trojúhelníku Francie, Británie, Německo (přičemž Německo dosahovalo evropského prvenství) a naopak země středovýchodní Evropy v komunikaci zaostávaly. Je sice třeba vzít v potaz nejen pozici země v zóně světového systému, ale také její lidnatost, nicméně například srovnání ČR s vyspělými státy západní Evropy podobné velikosti jasně ukazuje její semiperiferijní charakter: Švýcarskem prošlo více než desetinásobek telefonních hovorů, Rakouskem pětinasobek nebo Belgií šestinasobek.

Schéma 7.1 Množství dat přenášených elektronickou poštou mezi světovými kontinenty v roce 2001

Pozn.: Mbps = megabyty za sekundu
Zdroj: Cyber Geography Research.

Podobně jako nerovnost v přenášených informacích existuje ještě vyšší globální nerovnost v produkci vědeckých informací. Ostatně není náhodou, že teorie světového systému vznikla v samotném středu jádra. V minulých dvou či třech stoletích rostly počty vědců i jimi získaných poznatků exponenciální křivkou a 80–90 % vědců, kteří kdy žili, žije v dnešní době. Od 60. let se míra vědeckých poznatků zdvojnásobila každých 10–15 let. Každé zdvojnásobení populace znamená dnes ztrojnásobení populace vědecké. Podle výzkumů z 80. let byla státem s největším podílem vědeckých pracovníků NDR. Bylo zde asi 1187 vědců na 100 tisíc obyvatel. Na druhém místě bylo podle údajů OSN Československo se 715 vědci na 100 tisíc obyvatel, i když obě zmíněné země zaostávaly z hlediska efektivity vědecké práce. V nejvyspělejších zemích se počty vědců pohybovaly mezi 300–600 na 100 tisíc obyvatel (Sanderson 1995: 322). Na základě srovnání počtů vědeckých publikací vedly

mezinárodně Spojené státy s cca 103 tisíci vědeckých publikací, následovaly Velká Británie (25 tisíc), Sovětský svaz (24 tisíc), Západní Německo (16 tisíc), Francie (15 tisíc), Japonsko (14 tisíc) a dále Kanada, Indie, Austrálie a Itálie. Dohromady měly anglosaské země celkem 145 tisíc vědeckých publikací a další státy první desítky 80 tisíc. Zbytek světa produkoval dalších cca 60 tisíc publikací. Tedy přibližně polovinu světové produkce zaujímal anglosaský svět. Společně s Německem a Francií vytváří anglická jazyková oblast dvě třetiny produkce ve všech vědách na celém světě. Tehdejší periferie publikovala jen 6 % celosvětové vědecké produkce. Lepší situace bohužel nepanuje ani v sociologické tvorbě: 59 % všech knih a článků vzniklo v roce 1990 v Severní Americe, 28 % v západní Evropě, a na periferii a semiperiferii připadalo pouhých 12 %. V angličtině vznikalo 79 % sociologické produkce, v neevropských jazycích méně než 1 % (Cuin, Gresle 2004: 240).

Podle Wadeho existuje pět základních důvodů současného růstu světových nerovností: 1. Nestejný populační vývoj ve vyspělých a chudých zemích. Chudé země sice také ekonomicky rostou, ale rychleji přibývá jejich populace, takže přepočítáme-li data na obyvatele, upadají. 2. Pád cen potravin ve srovnání s cenami ropy je druhým důvodem, obzvláště pro nejhudší země. 3. Třetím důvodem je past dluhu. Rychle rostoucí středně bohaté země, které se snaží investovat a zkonsumovat více, než může být pokryto jejich vlastním domácím důchodem, mají tendenci se zadlužovat v zahraničí. Půjčují si navíc za podmínek, které vypadají výhodně v situaci, když roste ekonomika dlužníka, ale ve chvíli poklesu či stagnace se začne pojevovat jejich nevýhodnost a dlužníci mají se splácením problémy. 4. Čtvrtým důvodem je technologická změna: většina moderních technologií je objeována, zkoušena a poprvé masově nasazována v již bohatých zemích (Wade 2003: 37–38). Každé zavedení nové inovační vlny je skokem, kterým se vyspělé země oddálí od zaostalých. Podle Wallersteina lze tyto důvody shrnout se značným zjednodušením do tří hlavních: Moderní světový systém je z definice nerovný a řada nerovností dneška je pouze reprodukcí nerovností vytvořených v jeho minulosti. Za druhé je to fáze B Kondratěvova cyklu vyznačující se rostoucími nerovnostmi, ve které se začala světová ekonomika po roce 1970 nacházet, a konečně je to nemožnost dalšího rozšiřování světového systému, která trvá od počátku 20. století.

7.3 Nízká mobilita ve světovém systému

Kvůli velkým globálním nerovnostem existuje také jen velmi omezená mobilita zemí v rámci světového systému. Během let 1960–1988 zůstalo 87 ze

114 zemí ve stejné kategorii Světové banky, v jaké byly na počátku (bohaté země, středně bohaté, chudé). Deset zemí se přesunulo ze středně bohatých do bohatých a 18 chudých zemí se přesunulo do skupiny středně bohatých. Jednou z mála pozitivních zpráv je, že podíl obyvatel světa žijících v chudých zemích poklesl od roku 1960 z 64 % na 60 % v roce 1998. Existuje ale pouze pět ze 114 zemí světa, kterým se podařilo v posledních desetiletích snižovat náskok vyspělého světa: bylo to Japonsko, Singapur, Hongkong, Irsko a Francouzská Polynésie (Passé-Smith 2003: 23). Podle Babonese se pouze jedna země – Jižní Korea – přesunula v minulých desetiletích ze semiperiferie do centra (Babones 2005: 53).

I v případě, když chudé země ekonomicky rostou, jejich šance na dohnání vyspělých zemí je velmi malá. Podle Passé-Smithe má z nejrychleji rostoucích chudých zemí v případě, že by pokračovalo stejné tempo růstu, jaký měly v letech 1960 až 1998, jen šest – Botswana, Thajsko, Omán, Dominikánská republika, Čína a Malajsie – šanci dohnat v 21. století bohaté země. Pět dalších zemí by to dokázalo ve 22. století (Passé-Smith 2003: 26). Jak konstatuje tento autor, pro většinu světa by při současných tempech růstu znamenalo dohánění vyspělého světa stovky a možná tisíce let. Navíc i v době rychlejšího růstu chudých zemí by se absolutní propast dlouhá léta prohlubovala, nežli by se začala zmenšovat.

Na základě zvětšující se polarizace v bohatství uvnitř jednotlivých zemí i mezi nimi navzájem a snižujícího se tempa růstu světové ekonomiky dochází Wallerstein k nevyhnutelnému závěru: v rámci kapitalistické světové ekonomiky je iluzorní představa pozvolného vyrovnávání hospodářské úrovně všech oblastí světa. Dokud bude kapitalistická ekonomika kapitalistickou, musí mít své centrum, periferii a semiperiferii, musí mít své chudé země a své bohaté země, stejně jako musí mít své kapitalisty, své pracující a své nezaměstnané. Je možné dosahovat v omezené míře vzestupné mobility v rámci systému. Existují dokonce i období vývoje světového systému, kdy se zdá, že se rozdíl zmenšují. Obecná tendence je ovšem nezvratná: kapitalistický světový systém vede k polarizaci. Tato polarizace s sebou bude přinášet závažné nedostatky v jeho fungování a do důsledků přispěje k budoucímu zániku světového systému (Wallerstein 1991: 114).

Z důvodu nedostatečné mobility zemí ve světovém systému a také z důvodu rozvoje přepravních technologií se posiluje migrace. Její základní proudy odpovídají struktuře světového systému. Mnohý obyvatel Afriky se raději sám pokusí dostat do země jádra, než aby čekal, až se jeho země sama do pozice jádra vypracuje. Podobně se migruje z Jižní Ameriky a Asie do Severní Ameriky, nebo z východní Asie a Jižní Ameriky do Japonska a Austrálie. Hegemonní postavení USA zaručuje, že do nich mnozí migrují i z jiných zemí

jádra. V tomto případě se častěji jedná o vysoce kvalifikované pracovníky (tzv. únik mozků). Z periferie se migruje i na semiperiferii. Příkladem je migrace ze středu Jižní Ameriky do Argentiny nebo Venezuely, z rovníkové Afriky do Jihoafrické republiky, z Indie a Blízkého východu do bohatých států arabského poloostrova.

Podobně jako se jádro světového systému brání proti ztrátě své pozice ve světové ekonomice, staví se i proti imigraci těch, kteří rezignovali na sny o příchodu blahobytu do své periferijní země. Výsledkem je 6000 mrtvých ročně při pokusu o ilegální proniknutí do Schengenského prostoru (*Atlas der Globalisierung* 2006: 60) a stovky mrtvých ročně při pokusu o překročení hranice USA-Mexiko. I ti imigranti, kterým se podaří usadit v zemi jádra, nemají vyhráno. Neznalost jazyka a nedostatek jazykového, kulturního, ekonomického a sociálního kapitálu jim brání v dané zemi vyšplhat alespoň mezi nižší střední vrstvy. Nově přichozí se setkávají s nenávisť domácích nižších sociálních vrstev, které na ně hledí jako na důvod vlastní nezaměstnanosti. Strach z případného vyhoštění a kulturní odstup od představitelů státní mašinerie jim brání volat na pomoc státní orgány, pokud se jim děje nějaké bezpráví.

Píšeme-li o mobilitě ve světovém systému, je třeba se ještě zmínit o tzv. asijských tygrech neboli NIC (nově industrializované země). Jejich vzestup bývá často uváděn jako argument proti teoriím světového systému, které postulují jen omezenou možnost rozvoje (Berger 1993: 164–195). Do poloviny 20. století se jednalo o chudé periferijní země, ale od padesátých let se začaly rychle rozvíjet. Často sice nedosáhly vysokého stupně národního důchodu, ale v mnoha jiných oblastech se začaly podobat západnímu světu: nízká kojenecká úmrtnost, dobrá zdravotní péče, malé procento pracujících v zemědělství, široký přístup ke vzdělání a vysoká míra gramotnosti. Kromě toho je v těchto zemích jeden z nejnižších stupňů nerovnosti. Podle našeho názoru ale tento argument Wallersteinovu teorii nevyvrací, neboť země NIC jsou dobrým příkladem jím zmiňované strategie rozvoje pomocí inovace. Na otázku, proč došlo k rozvoji Koreje a Tchaj-wanu,⁴³ dodává několik odpovědí Sanderson:

1. Ačkoli se obě tyto země staly počátkem 20. století koloniemi Japonska, japonský kolonialismus byl jiného druhu než evropský: Japonci zde budovali průmysl a rozsáhlou infrastrukturu určenou k dopravě surovin a zboží a podporovali zde především těžký průmysl, jako je zpracování přírodních surovin, výroba oceli, chemický průmysl a stavba hydroelektráren, což bylo

⁴³ Podle vlastních slov se zaměřuje především na Jižní Koreu a Tchaj-wan, neboť Hongkong a Singapur nejsou zeměmi, ale jen městskými státy, na něž musí být uplatňována zcela jiná měřítka.

opakem evropského kolonializmu. To vše vytvořilo důležitou technologickou a ekonomickou základnu, kterou bylo možno dále rozvíjet. Jak říká Bruce Cunnings, na konci druhé světové války měla Korea nejlepší průmyslovou infrastrukturu v celém třetím světě.

2. Jak Korea, tak Tchaj-wan zahájily největší pozemkové reformy, jaké byly podniknuty ve třetím světě. Kuomintang, jenž se stáhl na Tchaj-wan po své porážce čínskými komunisty, zde provedl přerozdělení půdy velice rovnostářským způsobem. Pozemková reforma vedla k rozvoji efektivity zemědělství k pozvednutí širokých rolnických vrstev.

3. Tchaj-wan a Korea velmi profitovaly z geopolitické světové situace na konci čtyřicátých let a počátku let padesátých. Čína se právě rozhodla pro socialismus a Spojené státy se velice obávaly jeho rozšíření do dalších oblastí Asie. Proto poskytly Koreji a Tchaj-wanu masivní pomoc, aby zde nedošlo k socialistické revoluci. Fungující ekonomika měla zabránit převzetí moci komunisty. Bylo to něco podobného jako v případě Západního Německa a jeho masivně podporovaného rozvoje.⁴⁴ V letech 1945–1978 dosáhla ekonomická pomoc USA Jižní Koreji 13 miliard dolarů a Tchaj-wanu 5,6 miliard. V porovnání s nimi dostala celá Afrika od USA jen 6,89 miliard a Latinská Amerika 14,8 miliard dolarů. Celková pomoc Severní Koreji ze socialistických zemí činila v letech 1954–1978 13,4 miliard dolarů, z čehož polovina pocházela ze Sovětského svazu (Cumings 2000: 160).

4. Je nutné rozumět rozvoji těchto zemí i v dalším historickém kontextu tohoto období: tyto společnosti se začaly rozvíjet během zlatých třiceti let poválečného kapitalizmu.

5. Konečně obě země přistoupily na budování japonského modelu silného státu a tento stát přebral aktivní roli v kapitálových investicích. Sanderson zde polemizuje s obvyklým tvrzením liberálů, kteří dávají asijské tygry za příklad zemí volného trhu (Sanderson 1995: 98).

Sice se často prohlašuje, že Korea a Tchaj-wan představují modely cesty pro další země třetího světa, ale toto tvrzení je velice sporné. Jejich příklad je podle Sandersona historicky jedinečný a v této formě neopakovatelný. Kromě toho je zřejmé, že oba tyto státy jsou dosud velice vzdáleny dosažení úrovně kapitalistického jádra. Ve skutečnosti se jedná (pouze) o prosperující semi-periferijní země a jejich růst se v posledních letech zpomalil. Asijská krize z roku 1997 ukázala jejich křehkou pozici ve světové ekonomice.

⁴⁴ Je pravděpodobné, že kdyby se Československu podařilo zůstat koncem 40. let dvacátého století politicky nezávislé, např. v postavení Jugoslávie, přineslo by mu to taktéž velký ekonomický profit. Možná to byla skutečná šance, jak se dostat ze staleté pasti semiperiferie do centra. To, že se v českých zemích realizovala strategie vzestupu „spolehnutí se na vlastní síly“, bylo záležitostí jak domácího, tak zahraničního rozhodnutí.

Podle Sandersona byla také Severní Korea jednou z nejúspěšnějších zemí třetího světa, jež sledovaly socialistickou cestu vývoje. Ačkoli je její HDP značně nižší než HDP Jižní Koreje a Tchaj-wanu, je podstatně vyšší než HDP většiny jiných socialistických zemí třetího světa.⁴⁵ Úspěch Jižní Koreje a Tchaj-wanu je však spojen s japonským koloniálním dědictvím. A navíc Severní Korea nemohla nikdy profitovat z pomoci Spojených států, zatímco její existence byla do značné míry důvodem poskytnutí americké pomoci Jižní Koreji.

7.4 Úpadek USA

Konec dvacátého století přináší podle Wallersteina také neodvratný úpadek USA jako hegemonu světového systému. Svou knihu, která vyšla v roce 2005 také v češtině, dokonce nazval *Úpadek americké moci*. Wallerstein nazývá USA po roce 1945 hegemonem světového systému, jehož moc se opírala o tři sloupy: 1. Evropu rekonstruovanou Marshallovým plánem⁴⁶. 2. Latinskou Ameriku, ke které ztratila Evropa zmítaná válkami vazby. 3. Východní Asii, odkud se také vytratil především britský vliv (1979: 31). Ideologické zdůvodnění hegemonie představovalo USA jako obránce svobodného světa před komunizmem. Od počátku 60. let dochází především v souvislosti s válkou ve Vietnamu a ekonomickým vzestupem východní Asie a Sovětského svazu k úpadku hegemonního postavení USA.⁴⁷

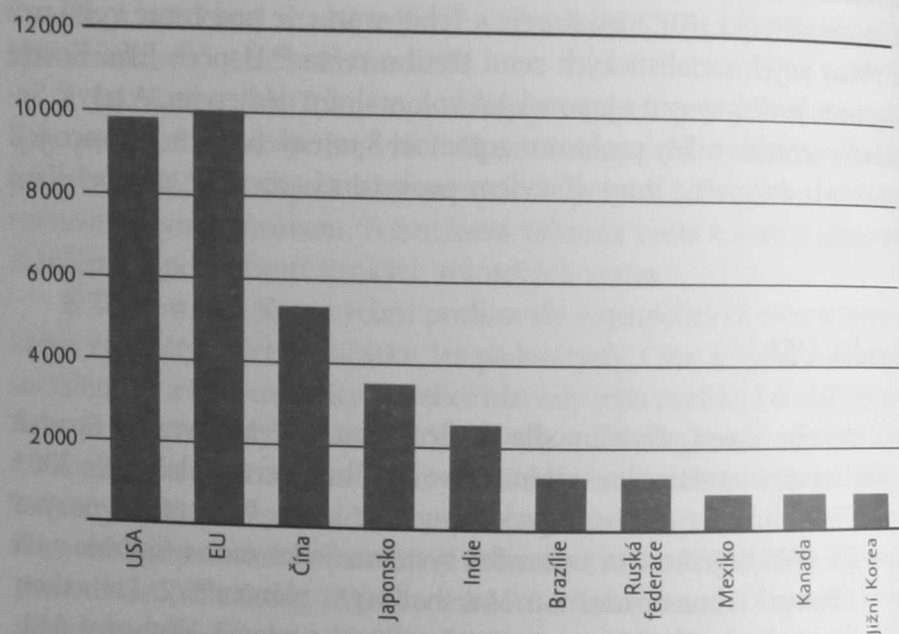
Tento úpadek je podle Wallersteina nejzřejmější v ekonomice. Podíl USA na světové produkci poklesl za posledních padesát let z 50 % na 20 % a bude klesat i nadále. Následující graf nám ukazuje HDP USA a dalších významných států v roce 2004. Je možné, že skutečný podíl Číny je ještě vyšší, neboť má oproti ostatním vyspělým zemím nejvíce lidské práce nevyjádřené v penězích.

⁴⁵ Často zmiňované zprávy o hladomoru v Severní Koreji bývají dokonce záměrně rozšiřovány jejími představiteli, aby země získala humanitární dávky OSN.

⁴⁶ Podle Wallersteina učinil Sovětský svaz osudovou chybu, že se rozhodl nevstupovat do Marshallova plánu a zabránit i svým východoevropským spojencům na účasti v něm. Pokud by tak neučinil, náklady Marshallova plánu by neúměrně vzrostly a americký kongres by jej nikdy neschválil. Tak by neputovaly na obnovu západní Evropy miliardy dolarů a to by celkově ulehčilo pozici sovětského bloku, ba možná by i umožnilo jeho další expanzi do západní Evropy.

⁴⁷ Jestliže dnešní političtí komentátoři i autoři zprava i zleva používají pro USA pojem impérium, dopouštějí se zásadního omylu. Ten je vysvětlitelný skutečností, že z hegemoniální převahy USA zbývá pouze její vojenská stránka. Pak se může opravdu jevit upadající hegemon jako „impérium“. Jak píše Bergesen s Lizardem, to, co z hegemonie zůstává, je pouze aparát donucování a nadvlády ve své nahotě (2005: 232).

Graf 7.5 Reálný HDP velmocí v roce 2004 (mld. USD)

Vytvořeno podle dat: World Bank 2005.

Bergesen, Fernandez a Sahoo (1987) zkoumali padesát největších průmyslových firem v roce 1956 a v roce 1980. Zjistili, že ve Spojených státech sídlilo v roce 1965 dvačtyřicet těchto firem, ale v roce 1980 to bylo už jen třadvacet. Firmy přesídlily především do západní Evropy a Japonska. USA jsou ale stále ještě úspěšné v prosazování tzv. měkké síly: především ve filmovém a hudebním průmyslu a ve vzestupu angličtiny jako globálního jazyka. USA nyní ovládají 80 % evropského filmového trhu, zatímco evropské země jen 2 % (!) amerického filmového trhu (Barber 1996: 102). Proti 450 hollywoodským filmům ročně se může z evropských zemí snad postavit snad jedině Francie se sto padesáti filmy. Česká republika v 90. letech 20. stol. natáčela okolo patnácti až devatenácti filmů ročně (Halada 1997: 55). V roce 1995 a 1996 bylo devět z deseti nejnavštěvovanějších filmů v ČR amerických. Zatímco v roce 1972 pocházela v Německé spolkové republice třetina zde vysílaných zahraničních filmů z USA, dnes jsou to již dvě třetiny. Také v Indii v roce 1991 bylo 78 ze 124 dovezených filmů amerických. Podobným nástrojem měkké síly je hudební průmysl, kde je prakticky v celém světě prosazována stejná pop music tvořená z 95 % anglickými texty. Jak se zdá, především nástup asijské populární kultury bude v budoucnu tuto měkkou moc USA redukovat.

Podle Wallersteina zbývá dnes USA jediný – vojenský – rozměr hegemonie. Tato země vydává na zbrojení více než deset dalších největších vo-

jenských velmocí dohromady a její válečný rozpočet je čtyřikrát větší než vojenský rozpočet druhé největší vojenské velmoci – Číny (World Population 2004: 12). Americký vojenský rozpočet činí 47 % vojenských výdajů světa, ačkoli tvoří obyvatelé USA jen 5 % světové populace (World Bank 2005). Navíc americké výdaje na zbrojení od roku 2001 rostou, ačkoli v letech 1988–2000 docházelo k jejich poklesu. Pokud ovšem zbývá hegemonovi pouze vojenský a nikoli již ekonomický rozměr jeho moci, zmenšuje to jeho možnosti jak jednat na poli mezinárodní politiky jako hegemon. Je tak pravděpodobné, že bude mít sklon používat vojenskou sílu více než v minulosti. Použití vojenské síly ovšem hrozí zavést hegemonu do nejrůznějších pastí a ještě urychlit jeho úpadek. Příkladem je podle Wallersteina politika tzv. jestřábů Bushovy administrativy v Bílém domě.

Podle Chase-Dunna a Reitera však stále ještě existuje možnost, že USA svou pozici udrží i po následující desítky let. USA byly ve 20. století úspěšné v zachycení pěti inovačních vln: bavlny a textilu, železničního průmyslu, masového obchodu a informací (2002: 9) a tato poslední vlna ještě nedosáhla svého maxima. Podle jejich názoru jde především o to, zda se prosadí v nové inovační vlně v průmyslu – v biotechnologii. Důkazem úspěchů USA v zachycování současných technologických vln je skutečnost, že podíl USA na světovém HDP klesal jen do roku 1992 a od té doby stagnuje či mírně narůstá.

7.5 Nárůst moci nadnárodních korporací

Poslední tendencí je nárůst moci nadnárodních korporací. Podle některých názorů je možné, že se dočkáme světa, kde státy budou hrát velmi marginální – pokud vůbec nějakou – roli. V takovém světě volně se pohybujících globálních korporací ztrácí koncept jádro-semiperiferie-periferie svůj smysl. Korporace budou investovat tam, kde je pracovní síla nejlevnější, a budou se velmi rychle přesouvat z jednoho konce světa na druhý. Taktéž nebudou existovat jednotlivé národní kapitalistické třídy, ale jakási globální oligarchie (E. Bondy) či transnacionální kapitalistická třída (L. Sklair), globální turisté (Z. Bauman) nebo impérium (Hardt a Negri).

Hardt a Negri se snaží ve svých pracích spojovat marxismus s postmoderními a poststrukturalistickými přístupy. Přestože jejich práci nelze zařadit do teorií světového systému, pokládáme za vhodné blíže ji zmínit především z důvodu její téměř naprosté neznámosti v českém prostředí, a za druhé z důvodu, že krátce po svém vydání dosáhla velké popularity v hnutí proti neoliberální globalizaci, ke kterému se obrací také Wallerstein a jeho příznivci.

Podle Hardta a Negriho (2000, 2004) jsou pojmy jako jádro, periferie a semiperiferie irelevantní, neboť žijeme ve světě nezřetelných hranic. Dnešní sociální realitu charakterizují především Foucaultovy koncepty disciplinárny společnosti a biomoci a Deleuzeho koncept společnosti kontroly. Svou knihou *Impérium* usilují Hardt a Negri o vytvoření teorie, která by definovala novou formu suverenity v globalizovaném světě. Jejich myšlení se pohybuje kolem dvou dichotomií: imanence / transcendence a multituda (*multitude*) / impérium (*empire*). Pojmem multituda rozumí hnutí vyzývající globální kapitalismus, pojmem impérium rozumí v zásadě systém globálního a postmoderního kapitalismu. K tomu později přidávají další dichotomie, které tvoří základní jednotky jejich analýzy: lid / multituda, disciplinační moc / biomoc, národní stát / impérium.

Explicitní kritiku Hardtova a Negriho myšlení z pozic teorie světového systému nalezneme u jednoho z jeho předních teoretiků Samira Amina. Hardtovo a Negriho pojetí dějin je podle něj vysoce eurocentrické, zdá se, že relevantní dějiny začaly římskou říší a šly přes středověk a renesanci, zatímco neevropský svět jen pasivně přihlížel. Podle jeho názoru jde Hardtovi a Negrimu pouze o to, jak propašovat do marxizmu liberální obsahy, když tvrdí, že nikoli třídy, ale jedinec je dnes subjektem dějin a svou multitudu definují jako „totalitu produktivních a tvořivých subjektivit“. Proč třídy zanikají, ale vysvětlují celkem vágně přechodem ke kognitivnímu kapitalismu spojeným s „imaterializací produkce“, deteritorializací a „společností sítí“. Z toho se podle jeho názoru odvíjí i naivita dalších opatření navrhovaných Hardtem a Negrim, opakujících Gramsciho volání po kulturní hegemonii a v ekonomice zavádění koncepce tzv. základního garantovaného příjmu, který ovšem podle Amina neruší podstatu kapitalistických produkčních vztahů (Amin 2005a).

Pro Wallersteina bylo na počátku jeho bádání jednou z ambicí nahradit stát jako základní jednotku tradiční marxistické analýzy jiným konceptem – globálním prostorem rozděleným na jednotlivé zóny. Přesto ovšem zcela stát jako nižší jednotku své analýzy nezavrhl a je přesvědčen, že má smysl dosud. Státy jsou hráči hegemonního cyklu, státy soupeří ve vodách světové ekonomiky, jsou to státy, kdo se pokouší o vzestup v rámci jednotlivých zón světového systému. Jistěže v jejich rámci mohou být různě rozvinutá území, avšak základem fungování světového systému je politika státu a s ním spojená buržoazie. Právě kapitalismus potřebuje podle jeho názoru státní systém pro své přežití. V zájmu korporací není zničit stát, ale naopak jej udržovat v dobré kondici. Přílišné oslabení státu by bylo i oslabením kapitalismu. Jak píše, vztah mezi státy a firmami je klíčový pro porozumění fungování kapitalistické světové ekonomiky (Wallerstein 2004a: 46). I přes odmítání státu

v neoliberální ideologii je to podle Wallersteina právě moderní stát, díky kterému kapitalismus přežívá. Zánik tohoto státu by byl i zánikem kapitalismu tak, jak jej známe. Představa budoucího světa ovládaného pouze korporacemi je proto podle jeho názoru vzdálená realitě.

Stát plní řadu funkcí, kterými udržuje existenci světového systému: je to ochrana soukromého vlastnictví, realizace určitých zakázek, o které by žádný podnikatel neměl dostatečný zájem, ochrana domácích podnikatelů, ochrana podnikatelů před monopoly a naopak zavádění monopolů v případech jiných, nebo ochrana domácích podniků při jejich působení v zahraničí. Část nákladů spojených s výrobou přebírá stát na vlastní bedra: náprava ekologických katastrof, vychovávání kvalifikované pracovní síly, výstavba komunikací používaných firmami atd. (Wallerstein 2004a: 45–49). Stát pomáhá udržovat struktury světového systému vytvářením hranic. V případě absolutně otevřených hranic by docházelo především k obrovské migraci z periferie do centra a tím i k pozvolnému snižování globálních rozdílů. Stát centra se svou kontrolou hranic tomuto trendu brání a svou selektivní imigrační politikou zaměřenou na přísun nejlepších mozků ze semiperiferie a periferie navíc nerovnosti světového systému dále prohlubuje.

Co ovšem Wallerstein příliš nezdůrazňuje – na rozdíl od některých svých následovníků – je nepopiratelný fakt nárůstu moci korporací. V dnešním světě tvoří sto největších ekonomik pouze 49 států a 51 korporací (Kentor 2005: 264). V roce 1983 vytvořilo 500 největších korporací 15 % světového produktu. V roce 1998 to už bylo 28 %. Sto největších korporací vytvářelo v roce 1912 4 % světové produkce, v roce 1967 7 %, v roce 1971 9 % a na této úrovni se udržel tento podíl až do dnešní doby. Zdá se tedy, že nerostou ty největší korporace, ale především jakási druhá liga světových korporací – prvních 500 (tamtéž, 269). Už jsme zmínili, že se oslabuje role Spojených států jako sídla korporací (v roce 1962 mělo své sídlo 83 % z nich v USA), a místo nich nastupují další státy centra – především Německo, Švýcarsko a Japonsko (v roce 1998 mělo své sídlo v těchto zemích 55 % korporací). Jestliže v roce 1971 dominovaly americké korporace dalším zemím jádra, dnes je situace v rámci jádra daleko vyváženější: americké korporace mají sice početní převahu nad francouzskými, nizozemskými a britskými působícími v USA, ale naopak japonské, německé a švýcarské korporace mají početní převahu nad americkými v těchto zemích (tamtéž, 281). To však nemusí nutně znamenat, že roste síla těchto zemí. Vždyť ve stejném období zažívalo Japonsko i Německo hospodářskou recesi. Naopak to může znamenat, že vazby mezi státem a korporacemi jsou stále volnější a začíná být jedno, ve které zemi jádra korporace sídlí. Tomu odpovídá i třetí zjištění: ani do roku 1998 si žádná z korporací nezvolila za své sídlo nějakou zemi periferie či se-

miperiferie, a to včetně Číny. Tento fakt je také argumentem, proč má dosud hierarchické pojetí moderního světového systému svou platnost.

Zdá se tedy, že je možné hovořit o jistém nárůstu moci korporací, ovšem státy jsou dosud klíčovými hráči globální ekonomiky. Jsou to státy, kdo stále kontroluje nejen soudní a zákonodárnou, ale také především vojenskou moc. Zdá se, že nadále nemá v analýze světového systému velký význam hovořit o amerických, německých nebo švýcarských korporacích, ale je třeba vnímat je jako korporace zemí jádra. Většina korporací patří zemím jádra, mají zde svá sídla a jejich management také většinou tvoří občané těchto zemí.

7.6 Globalizace a světový systém

Wallerstein a většina dalších autorů teorií světového systému odmítá pokládat fázi vývoje světa po roce 1989, označovanou nejčastěji jako globalizace, za něco kvalitativně nového. Podle jejich názoru stále trvá poslední stadium vývoje kapitalistického světového systému, které začalo rokem 1914. Pojem globalizace je teoretiky světového systému odmítán ještě z jednoho důvodu: globalizace navozuje představu propojeného světa. Koncept světového systému navozuje představu sice propojeného, zároveň ovšem hierarchického světa. Populární koncepty globalizace hovoří o kulturní výměně, ekonomické propojenosti, méně ovšem hovoří o rostoucí polarizaci a hierarchiích.

Kromě pojmu globalizace existují i další pokusy pojmenovat současné změny: nová dělba práce, flexibilní akumulace, postfordizmus, dezorganizovaný kapitalismus, globální kapitalismus, turbokapitalismus nebo nový světový řád. Autoři těchto pojmů však podle Wallersteina popisují patrně jen intenzifikaci stávajících struktur spíše než posun k něčemu kvalitativně novému. Podle něj byly tyto trendy popisovány již v polovině 19. století ve slavné pasáži Komunistického manifestu: „Prastará národní odvětví byla zničena a jsou denně dále ničena. Jsou vytlačována novými průmyslovými odvětvími, jejichž zavedení se stává pro všechny civilizované národy životní otázkou, takovými odvětvími, které už nezpracovávají domácí suroviny, nýbrž suroviny svážené z nejdlehlších končin zeměkoule, a jejich tovární výrobky se spotřebovávají nejen ve vlastní zemi, nýbrž zároveň ve všech světadílech. Místo starých potřeb uspokojovaných výrobky vlastní země vznikají nové potřeby, k jejichž uspokojení je třeba výrobků nejbzdálenějších zemí a podnebních pásem. Místo staré místní a národní soběstačnosti a uzavřenosti nastupuje všestranný styk a všestranná závislost národů na sobě navzájem.“ (Marx, Engels 1954: 9)

Ani Wallerstein nepopírá dynamiku soudobých procesů, především ve srovnání s jejich mírou v minulosti. Podle teorií světového systému to však

nejdou hrubá čísla, která rozhodují. Hlavní je podstata trendů, a ta se podle Wallersteina od roku 1913 nezměnila. Pokud chceme podle Chase-Dunna měřit empiricky míru globalizace, pak asi nejlepším nástrojem je zkoumat podíl mezinárodního obchodu na velikosti globální ekonomiky. Dostupná data nám ukáží, že tento podíl je sice od 70. let největší v dějinách (v roce 1992 tvořil okolo 22 %), ale nestoupá rozhodně rovnoměrně a před tímto datem dosáhl svého vrcholu okolo roku 1880 (15 %). Jeho nejnižší míra byla přirozeně v době vrcholení druhé světové války (Chase-Dunn, Jorgenson et al. 2002: 8).